

Lingvistika

KOMUNIKACIJA I DRUŠTVO

Na molbu Redakcije prof. dr Dubravko Škiljan dozvolio nam je objavljanje posljednjeg poglavlja iz njegovog novog djela »Pogled u lingvistiku« u izdanju »Školske knjige«, Zagreb, 1980. Redakcija smatra to poglavlje naročito korisnim za nastavnike stranih jezika jer se u njemu raspravlja o nekim problemima iz socio-lingvistike, koja je sve više prisutna u suvremenoj metodici nastave stranih jezika.

Prikaz Škiljanove izuzetno vrijedne knjige objavit ćemo u narednom broju.

Čovjekova je jezična djelatnost jedan od oblika njegove društveno i historijski determinirane komunikacijske prakse, osobito ljudskog djelovanja u vlastitom univerzumu, djelovanja kojim se prenose s pomoću različitih sistema znakova informacije i spoznaje o drugim oblicima prakse, njihovim procesima, objektima, rezultatima i odnosima. Komunikacijska se praksa može skraćeno zvati i *komunikacijom*, ako ne želimo taj pojam sačuvati za pojedinačni konkretni proces prenošenja obavijesti od posiljaoca k primaocu, za što se ponekad upotrebljava pojam *komunikacijski akt* ili *komunikacijski proces*.

U svakom slučaju, iz definicije svjesne i stvaralačke komunikacije kao prakse nužno proizlazi njezin društveni karakter, i on se može očitavati na različitim nivoima: zapravo, ma s kojeg aspekta promatrali komunikaciju, ako se ne zatvorimo u neke sasvim specijalističke okvire, neizbjegivo se susrećemo s njezinim društvenim karakterom. Ako, na primjer, pokušamo otkriti genezu komunikacijske prakse, onda — isto kao i kod jezične djelatnosti — moramo potražiti njezine izvore upravo u onom trenutku kad je čovjek iz biološkog kontinuiteta prešao u historijsko i društveno trajanje, dakle kad je doista postao čovjek, jer bitno određen kao društveno bice nije mogao opstojati bez komunikacijskih veza kojima se, između ostalog, konstituira društvo.

Uopće, svako šire teoretsko razmatranje komunikacije ujedno je i ispitivanje društvenih uvjetovanosti i socijalnog konteksta u kojemu se ta komunikacija odvija. Upravo u tome i jest jedna od osnovnih slabosti suvremene lingvistike, koja više-manje uporno — u svojoj ortodoksnoj strukturalističkoj orientaciji — odbija da promatra jezik u njegovu društvenom kontekstu, kao doista društvenu činjenicu. Naime, čak i u onim teorijama gdje je, kao kod de Saussurea, u temeljnim pretpostavkama ugrađena društvenost jezika, ona se u daljoj razradi najčešće svodi na nekoliko općenitih tvrdnji i na to da se tako shvaćen jezik suprotstavlja govoru kao individualnom fenomenu, što je očigledno nedijalektičko poimanje odnosa pojedinca i društva.

Osim toga, praktični aspekti i komunikacijske prakse u cijelini i jezične djelatnosti posebno neprestano se ukazuju kao immanentni dijelovi čovjekova društvenog života, i stalna interferencija između jezika i govora u konkretnim komunikacijskim procesima prerasta okvire jedne usko koncipirane lingvi-

stike, jer se u jezičnoj djelatnosti, upravo zato što se njome prenose obavijesti o svim oblicima čovjekove prakse, odražavaju sve kompleksne relacije čovjekove egzistencije u univerzumu; i više od toga: jezična djelatnost ne samo da se pod utjecajem tih relacija mijenja nego i sama, kao praksa, sudjeluje u njihovu mijenjanju. Što više raste, u modernom svijetu, vidljiva uloga komunikacije i komunikacijskih sredstava, to je snažnije komunikacijska praksa (i jezična djelatnost) prisutna u mijenjanju našeg svijeta, i to je potrebnije teoretski sagledavati tu njezinu funkciju, jer su praktički problemi sve veći. U domeni nauke o jeziku suvremena sociolingvistica i neka poststrukturalistička strujanja teže za tim da prevladaju tradicionalne granice, ali njihovi pokušaji — ma koliko se ponekad činilo da su teoretski ispravno fundirani — na žalost još gotovo uopće ne daju praktički primjenljive rezultate. A budući da problematika jezične djelatnosti i komunikacije uopće, u svijetu sa sve čvršće isprepletenim komunikacijskim i informacijskim vezama, postaje jedno od bitnih pitanja čovjekova života, čini se da će uskoro nužno nastupiti razdoblje kada će lingvistica morati s najvećom strogošću redefinirati svoje osnovne prepostavke da bi počela stvarati takvu teoriju koja će u punoj mjeri zasluživati to ime, koja će dakle i sama biti praksa.

Prema tome, jedna od bitnih prepostavki takva poimanja jezične djelatnosti, pa i cijelokupne komunikacijske prakse (a njome će se možda baviti semiologija), svakako je realno uočavanje mnogostrukе društvene uraslosti tog oblika čovjekova djelovanja. Pri tome će se — kako se već nazire u najrecentnijim lingvističkim i komunikacijskim istraživanjima — nesumnjivo morati sagledati i analizirati, između ostalog, i klasni karakter komunikacijske prakse, neizbjježno vezan uz njezino društveno obilježje.

Na području opće teorije komunikacija taj je klasni karakter relativno lakо, nočljiv čim se počne proučavati odnos primaoca i pošiljaoca u društvenom kontekstu izvan njihove uske komunikacijske uloge, ili čim se ispituje tko doista vlađa kanalima (pa i kodovima) i na koje sve načine može s pomoću te vlasti utjecati na formuliranje poruka i na ponašanje svojih primalaca. Kod istraživanja sredstava masovnih komunikacija, koja, da bi uopće mogla komunikacijski funkcioniрати, moraju imati značajnu ekonomsku podlogu, katkada je dovoljno otkriti u čijim su ona rukama, kao kod svakog sredstva za proizvodnju, da bi se očitao njihov klasni karakter: ovdje se izučavanje, i dalje izvanredno kompleksno, zbog toga nerijetko može ograničiti na opise manipuliranja s pomoću tih sredstava.

U komunikaciji jezikom na prvi se pogled čini da je situacija nešto drugačija, čak i onda kad promatramo kako se jezik ostvaruje u kanalima sredstava masovnih komunikacija, jer poznavanje nekog jezičnog sistema i sposobnost govora postoji kod svakog normalnog ljudskog pojedinca, pa izgleda nelogičnim govoriti ovdje eventualno o privatnom ili državnom vlasništvu ili o klasnom pritisku s pomoću tog sredstva komunikacije.

I doista, jezik kao apstraktan sistem znakova, baš zato što je općeljudsko obilježje, ne može direktno biti u nečijem vlasništvu pa niti u vlasništvu društvene grupacije ili klase na vlasti, kao što to mogu biti neki drugi semioški sustavi, osobito informatički kodovi, koji čak mogu biti svojina određene kompanije. Drugim riječima, jezik sam po sebi nije i ne može biti, na primjer, u kontekstu društva s robnom proizvodnjom, roba na tržištu. No ako su kanali materijalni i konkretni, oni — kao što se to događa kod sredstava masovnih komunikacija — mogu biti nečije vlasništvo, i jezik ostvaren u tim kanalima

svakako je oblikovan u skladu s težnjama njihovih vlasnika. Štaviše, on, potpomognut ekonomskom i političkom moći vlasnika, često se, tako oblikovan, pretvara u izvjesnim, društveno i te kako relevantnim situacijama, u jedini mogući način komuniciranja. Prema tome, govor se, ako ga identificiramo ovdje s kanalom, u određenim ostvarenjima ponaša kao privatno ili društveno vlasništvo i svojim društvenim autoritetom utječe na formiranje govorā (a time, dakako, i jezikā) i u onim slučajevima u kojima inače nad kanalom nema nikakva vlasništva; sposobnost ovladavanja takvim govorom i jezikom postaje, unutar sistema robno-novčane privrede, roba na tržištu, a u svim klasnim društвима oblik i jedan od izvora društvene i, direktno, političke moći. Ako možemo na taj, veoma shematski zacrtan način naznačiti klasni karakter govora, vidljivo je da se istovetan karakter može pripisati i jezičnoj djelatnosti u cjelini, i jeziku samom koji je u stalnoj dijalektičkoj vezi s govorom.

Najočitiji primjeri takva karaktera jezične djelatnosti, danas već pomalo prisutni i u lingvističkim istraživanjima a mnogo ranije u sociološkim ispitivanjima, mogu se otkriti na osjetljivom i zacijelo još uvijek sasvim nedovoljno izučenom području *odnosa između jezika i politike*. Ne ulazeći ovdje u različite moguće definicije politike, dokle god ona postoji kao izdvojena sfera čovjekove djelatnosti, dokle god, dakle, politička snaga ne bude organski dio cjelokupne društvene snage, dotle je ona nužno klasno obilježena, i to je vidljivo u svakom njezinu susretu s jezikom.

Tako je, na primjer, proces standardizacije jezika, dakle izbor i stvaranje eksplicitne norme, uvijek i politički čin s izrazito političkim uzrocima i posljedicama, i redovito je u rukama vladajuće klase. Naime, ne samo da se standardni jezik vrlo često stvara na osnovi nekog idioma koji je blizak idiomu vladajuće klase, nego on, čak i onda kao to nije slučaj, postaje prvenstveno jezikom te klase, budući da ona najlakše njime ovladava jer upravlja i sredstvima kojima se to postiže — od škola do medija masovnih komunikacija: tako standardni jezik može direktno zadobiti i svoju tržišnu vrijednost, što se s jezikom općenito, kao što smo vidjeli, ne događa. Kako u ovakvu iznošenju samo izdvojenih teza nije moguće ni približno sagledati sve političke, historijske i ekonomske implikacije standardizacije, upozorio bih tek na jedan, u dosadašnjoj lingvistici slabo uočen paradoks: standardni jezik, u osnovi stvoren radi poboljšanja komunikacije u vremenu i u prostoru, pretvara se u jedan od oblika jezične alienacije jer djelomično izmiče iz vlasti govornika koji tim jezikom govore. Jedan je od uzroka takve situacije i u činjenici što je stvaranje standarda vrlo rijetko izraz spontane težnje za zajedništvom svih ili bar većine govornika nekog jezika, a mnogo je češće nametnuto nekim političkim ili ekonomskim razlozima, kao što je formiranje države ili zajedničkog tržišta. Isti se postupak u osnovi ponavlja danas s nametanjem jezika pojedinih moćnih ekonomija ili kultura za svjetske jezike.

No još mnogo suptilnije i, u principu, mnogo opasnije manifestacije klasnog karaktera jezične djelatnosti koje izrastaju iz susreta jezika i politike mogu se opisati s pomoću procesa *mistifikacije u jeziku*. Pod mistifikacijom u jeziku 'podrazumijevam postupke kojima pojedini govornici ili grupe govornika namjerno uvode izvjesne semantičke pomake, iskriviljavanja na planu sadržaja, u težnji da ometu komunikaciju s drugim govornicima ili grupama govornika istog jezika; to je, dakle, pojava suprotna kreativnosti, ali s njom može biti u uskoj vezi. Naime, mistifikacija je karakteristična za jezične sustave na svim vertikalnim razinama od idiolekta do jezika čitavih društava, i ako je ovako

definiramo, ona je svako namjerno mijenjanje na planu sadržaja, bez obzira na to koji su bili sekundarni povodi za to. Tako se u »mistificirane« jezike mogu ubrojiti i familijarni jezici i žargoni i tajni jezici i argoti, a čim neka semantička promjena, u njima uvedena da bi se društvena grupa koja je upotrebljava u komunikaciji razlikovala od drugih, prijede granice tog zatvorenog sistema i uđe u opći jezični sustav te tu služi za poboljšanje komunikacije, njezina upotreba može postati kreativna.

Ali na razini većih društvenih grupa, na primjer klase, mistifikacija se pretvara u opasno sredstvo manipulacije. Naime, govornici, pripadnici određene grupe, ne mijenjajući izraz, mijenjaju plan sadržaja, ali tih su promjena svjesni samo oni, dok njihovi slušaoci i sugovornici iz drugih grupa smatraju da jezične jedinice i dalje imaju dodat uobičajeni sadržaj i postupaju u skladu s tako shvaćenim porukama, ne opažajući da su te jedinice postale »prazne« i da, na primjer, pojedine akcione parole više ne obavezuju ni na kakvo djelovanje. Klasične primjere jezičnih mistifikacija te vrste pružaju nam sva totalitarna društva i njihova upotreba nekih ključnih političkih riječi kao što su »demokracija«, »sloboda«, »narod«. Lako je shvatljivo da je mistifikacija jedan od uobičajenih oblika klasnog pritiska.

Proces »vraćanja« stvarnog sadržaja riječima, upozoravanja na to gdje su i kako su izvršeni pojedini semantički pomaci, mogli bismo nazvati *demistifikacijom u jeziku*; i kao što je mistifikacija sredstvo klasnog pritiska, tako i demistifikacija mora biti ugrađena u klasnu revolucionarnu borbu. No i jedna i druga pojava, dakako, daleko nadilaze granice lingvistike: demistifikacija nije samo pronalaženje nekih fiktivnih »pravih« sadržaja s pomoću filološke analize, nego je — u optici u kojoj je jezična djelatnost čovjekova praksa — zbiljsko djelovanje u svijetu koji nas okružuje, iznalaženje realnih veza između riječi i djela. Zato klasični primjer demistificiranja može biti Marxovo očitavanje semantičkih pomaka u domeni ekonomске teorije i filozofije, koje je ujedno bilo i zahtjev za praktičnim djelovanjem i provođenje takva djelovanja.

Sve pojave koje su proizvod ovakva odnosa između jezika i politike, a i mnoge druge, ovdje nespomenute, prisutne su, dakako, i u našem društvu, ponekad u vrlo specifičnim i malo zamagljenim oblicima, upravo u onoj mjeri u kojoj u njemu još postoji klasno raslojavanje i u kojoj je omogućeno da pojedine društvene grupe u njemu steknu moć nad drugim grupama ili, u pojedinim segmentima, nad cijelokupnim društvom. Zbog toga bi, kao i drugdje, takav tip lingvističkih analiza zacijelo mogao dati značajne podatke o društvenim stanjima i njihovim promjenama.

Kod nas se, međutim, javlja i jedan specifičan fenomen, koji nas prisiljava da osobito pažljivo izgrađujemo opću teoriju komunikacije i znanost o jeziku i koji će, vjerujem, morati ove nauke orijentirati u sasvim novom pravcu: to je potreba za *samoupravnom komunikacijom*. Naime, u društvu koje se zasniva na samoupravnim principima i koje pretendira na to da svaki njegov sudionik s podjednakom moći praktički djeluje u njegovu oblikovanju, koje, prema tome, teži za tim da dokine izdvojenost politike u zasebno područje i integrira je u totalitet društvenog života, u takvu je društvu neophodno ostvarivanje ravноправне, punopravne i nemistificirane komunikacije, jer je ona jedan od preduvjeta ravноправnosti sudionika društva. Zbog toga ispitivanje društvenih tokova informacija — a, dakako, riječ je još uvijek najčešće o informacijama koje se prenose jezičnom djelatnošću — dolazi polako u žarište interesa; ne

treba se pri tome zavaravati: lingvistika i teorija komunikacije mogu samo pripomoći rješavanju takvih problema, ali ih nipošto ne mogu u potpunosti riješiti.

U razmatranju takve vrste saobraćanja možda bi bilo korisno razlikovati samu komunikaciju kao prenošenje obavijesti od *razumijevanja*. Jedan je od preduvjeta komunikacije i mogućnosti prenošenja obavijesti, kao što smo vidjeli, postojanje sistema znakova zajedničkog govorniku i slušaocu. Činjenica da je sistem znakova, osobito ako se govori o jeziku, zajednički govorniku i slušaocu posljedica je čitava niza društvenih i historijskih uvjeta, i ona je doista dovoljna da — ako su druge okolnosti, kao što je prohodnost kanala, na primjer, ispunjene — sudionici komunikacijskog procesa međusobno saobraćaju i da prenose jedan drugome informacije, u skladu s teorijom informacija. No nerijetko se događa da je komunikacija uspostavljena a da usprkos tome među govornikom i slušaocem nema razumijevanja: ono je stupanj više od puke komunikacije. Naime, za jezičnu komunikaciju dovoljno je poznавање plana sadržaja (i plana izraza) jezičnog sistema, dok je za razumijevanje potrebno i zajedničko proživljeno iskustvo o univerzumu koji se komunicira, i tu se prenose obavijesti u potpunosti nemjerljive u okviru teorije informacija.

Prava samoupravna komunikacija morala bi, da bi doista bila uspješna, prerasti jednom u samoupravno razumijevanje, a za nj očito nije dovoljna samo relativna identičnost jezične djelatnosti nego i istovetnost svih onih oblika prakse o kojima se u samoupravnom društvu komunicira, a to znači stvarno zajedništvo interesa. To je ponovo izvan lingvističkih dometa.

Ipak, čini se da na tradicijama znanosti o jeziku, apsorbirajući u sebe sva pozitivna dostignuća strukturalistički orientirane lingvistike, u najnovije vrijeme na različitim stranama svijeta izrasta jedna nova lingvistika kojoj je temeljna pretpostavka uraslost jezične djelatnosti i njezinih aspekata, jezika i govora, u društvo i u praktički, društveno i historijski determiniran, čovjekov život. Ta se lingvistika, čak i onda kad nema takvih namjera, na raznolike načine uključuje u kritičke analize društva i društvenih odnosa i osvjetljava jezične fenomene sa sasvim novih i dosad neuočenih pozicija.

U našim okvirima trebalo bi da ona pridonese konstituiranju revolucionarne teorije društva i da stvori teoretske i, koliko je to moguće, praktičke preduvjetе za jezičnu dezalijenaciju.